

АВТОНОМНОСТ И ЦЕННОСТИ

гл. ас. д-р Красимира Христова Минева
Бургаски свободен университет

AUTONOMY AND VALUES

Assist. Prof. Krasimira Hristova Mineva PhD
Burgas Free University

Abstract: *The paper presents the scientific views on the place, meaning and role of values in some classical and contemporary theories about the emergence and development of the personal autonomy. The impact of values is described as direct, mediated by other variables or by value-related conflicts, but with key role for autonomy development and self-determination.*

Key words: *autonomy, values, affective decentration, self-determination, identity*

Ролята на ценностите в автономната регулация на поведението е ключова не само в класическата концепция за волята на Жан Пиаже, но и в по-новите и съвременни възгледи относно процесите на развитие на автономията на личността: автономността като усещане за притежание, като компетентност и като потребност.

Ролята на афективната децентрация и ценностната система в развитието на автономната воля

В основата на концепцията на Пиаже за автономността, т.е. волята, стои традиционното допускане за наличие на конфликт между импулсите, чието решаване изисква намесата на волята. Колкото по-сложно и изпълнено с конкуриращи се идеи, импулси или желания е полето на съзнанието, толкова по-голямо е значението на волята за контрола на личността върху собствената ѝ активност. Резултат от автономността е изборът на посока на действие за реализиране на потребностите, желанията или импулсите. Ценностите разрешават конфликтите между желанията, те могат да подкрепят и реализират по-слабия импулс за сметка на доминантния и така да осигурят позитивни дългосрочни ефекти за организма. Ценностите обезпечават контрола върху активността, а волята се развива в посока от хетерономна към автономна конфигурация. Автономната воля се грижи за реализиране на желанията в съответствие със съществуващата йерархия от ценности. Преди възникването на автономната регулация поведението е било подвластно на интензитета на желанията, а след това – на ценностите, които подкрепят желанията. Ценностната система се развива през детството чрез **афективна децентрация**: чрез диференциране на нови ценности от вече съществуващите и координирането на гледните точки относно различните ценности и взаимоотношенията между тях [12]. Афективната децентрация позволява обектите и събитията да бъдат оценявани от позицията на различни ценности, т.е. възникват

две или повече оценъчни гледни точки, свързани с различни емоции и преживявания. Това е процес, чрез който става възможно преодоляването на егоцентризма в афективната сфера и поддържането на адаптивен баланс между механизмите на акомодация и асимилация [9]. За Пиаже автономната воля е еквивалентна промяната в гледната точка, т.е. еквивалент на децентрацията и преодоляването на егоцентризма в детското интелектуално развитие. Според Пиаже преодоляването на хетерономността и развитието на автономността е следствие от симетричните отношения между връстниците. Пиаже достига до прозрението, че човешките отношения могат да насърчават или да ограничават развитието на автономността. Агенцията (приднамерената активност) възниква в интерперсоналните отношения, благодарение на които в индивидуалната ценностна система, в идеалите и възгледите намират отражение доминиращите в обществото ценности, идеали и възгледи [12].

В концепция за волята на Пиаже доминира виждането, че агенцията в личността или волята е резултат от координиране на различни гледни точки. Автономията е резултат от съпоставяне, интегриране и координиране на желанията и ценностите на личността. Акерман определя „приемането на гледна точка“ (perspective – taking) като способност за възприемане на един обект от различни гледни точки. Като резултат се постига обективизиране на собствената представа за обекта на възприятие и за света като цяло. Процесът включва първо диференциране на различни гледни точки и след това координирането им [1]. Това е процес на разглеждане на обекта от една алтернативна гледна точка, т.е. разбиране на чуждата гледна точка по отношение на определен въпрос или обект или отчитане на друга, различна, алтернативна собствена гледна точка върху събитията. Волята, също както и интелекта, функционира и се основава на процеса децентрация, т.е. на процеса на координиране на различни гледни точки към обектите и ситуациите или към техните психични репрезентации. Крайният продукт е преминаването отвъд собствената гледна точка, приемането на една различна перспектива върху събитията и обектите. В резултат от координирането на различни гледни точки в когнитивната сфера възникват различни инварианти в когнитивното развитие като напр. представата за запазването на количеството вещество. Ценностите са афективни инварианти, които са подобни на когнитивните. Благодарение на ценностите желанията могат да бъдат контролирани по автономен начин чрез волята. [12].

Интерперсоналните отношения и емоциите играят съществена роля в развитието на афективните инварианти (ценностите) като аналози на когнитивните инварианти. Разминаването в оценките на детето и на възрастните по отношение на случилото се или по отношение поведението на детето го принуждава да направи промени в ценностната си система, да изведе на по-високо йерархично равнище едни ценности, да сваля други на по-ниско ниво или изобщо да ги изключи от тази система. Така афективната децентрация подпомага съхраняването на приложимите във всяка ситуация ценности - инвариантите. Разминаването в гледните точки при оценяването на поведението включва процес на преработка на ценностите, т.е. задейства процеса на акомодация, тъй като прилагането на създадените вече ценности в нови ситуации (процес на асимилация) носи негативни преживявания и емоции. Детето се стреми да избегне негативните оценки и реакции на възрастните в бъдеще, затова се налага да започне да отчита различните оценъчни гледни точки и да намери нов адаптивен баланс между асимилация и акомодация в афективната сфера [9].

Пиаже разглежда социоморалното развитие на децата като процес, който преминава през няколко етапа: на аномия, на хетерономия и на автономия. В етапа на ано-

мия детето не е контролирано нито от себе си, нито от другите. В състоянието на хетерономия то е контролирано от възрастните и накрая, достигайки до автономия, то става способно да ръководи и контролира себе си. В рамките на хетерономните отношения децата са ръководени и контролирани от възрастните. В етапа на хетерономия поведенческата активност на децата не се дължи на собствени желания, интереси, ценности или система от собствени съждения, а на инструкциите и насоките, дадени им от значимите други. В хетерономните отношения децата са обект на външен контрол, обект на награди или наказания [5]. При хетерономната конфигурация на волята (агенцията) удовлетворяването на желанията зависи от външни фактори – системата от награди и наказания на възрастните, техните поощрения или забрани. Активността на детето е насочвана от тях, но с нарастването на осъзнатостта по отношение, както на желанията, така и на собствените ценности, се променя конфигурацията на волята по посока на автономност. Тук е важна ролята на заеманата от детето гледна точка по отношение на желанията, т.е. доколко те са в разрез или в унисон с все по-ясно очертаващите се ценности, при което интензитетът на желанието отстъпва пред гледна точка на детето, формирана от ценностите. За развитието на личността като активна движеща сила значение имат процесите на децентрация. Тези процеси ускоряват когнитивното развитие в детството чрез способността на детето да създава, разбира и координира различни гледни точки към едно събитие. Благодарение на децентрацията детето може да не се повлияе и да не бъде подвластно на афективната конфигурация на актуалната ситуация. Това се случва чрез развитие на способността му да съпостави актуално случващото се със ситуации в миналото и дори с прогнози относно бъдещи последици от ситуацията. По този начин победата е двойна: победа над интензитета на импулсите/потребностите и победа над ситуативните влияния върху автономното функциониране чрез представите за последиците от аналогични ситуации или чрез точните прогнози (очакванията) по отношение на случващото се в момента.

Ценностите контролират спонтанните импулси и постепенно заместват външния контрол. Тяхната константност и непроменливост е източник на стабилност в постоянно променящия се поток от желания и импулси – така поведението става последователно и целенасочено. Затова Пиаже достига до прозрението, че волята е истинската логика на чувствата. Обекти, които сами по себе си не предизвикват никакъв интерес, т.е. не са ценни, могат да повишат своята афективна стойност, ако детето открие, че тези обекти са свързани чрез асоциативни връзки с други обекти, които са високо ценени поради интензивния интерес към тях. Обектите, които предизвикват по-силен интерес съответно са и в по-голяма степен афективно позитивно натоварени [12]. Ценностите първоначално са свързани с афективно натоварените обекти, към които интересът е по-силен и които имат по-висока афективна стойност от останалите обекти.

Запазването на чувствата и ценностите зависи от способността на детето да мисли за хората и обектите, когато не може директно да ги наблюдава (когато тях ги няма), но съществуват представите за тях (техните психични репрезентации). Така се развива системата от ценности, включваща и моралните ценности [5], а може би и ценността на собствената личност. В началото на развитието на ценностната система ценностите все още не са станали инварианти и децата преценяват това, което са направили според реакциите на околните. Развитието на системата от ценности стабилизира инвариантите и прави детето по-автономно по отношение на своите преценки и избори, за да достигне до момент, в който самооценката като част от Аз-кон-

цепцията, също става относително константна и инвариантна. Тя вече не зависи от външните оценки или индивидът е способен поне да избере чия обратна връзка по отношение на себе си да позволи да влияе върху самооценката му. Подобно на системата от ценности, която става все по-устойчива и непроменлива във времето, самооценката също има подобно развитие – от силно зависима от външни източници до напълно константна или зависима от отношението на избрани от индивида значими личности.

Обектите, които предизвикват интерес, стимулират познавателната активност на децата. В резултат на това те конструират познание и развиват своята интелигентност, но и започват да подреждат обектите според интереса, който проявяват към тях. Обектите, които пораждаат интерес (или обектите, които сами по себе си не предизвикват интерес, но са асоциативно свързани с тези, които пораждаат интерес) са в по-висока степен натоварени с позитивна емоция, т.е. те са по-ценни от останалите. Ранжирането на обектите и координирането на интересите пораждаат системата от ценности и развиват нейната йерархия. Йерархичната ценностна система съдържа не само ценности, но и относително устойчиви във времето чувства и емоции [5]. За Пиаже интелектът и емоциите не са диаметрално противоположни способности, между които не съществуват никакви връзки и отношения. Напротив, той счита, че интелектът и емоциите са обединени в човешката дейност. Те са неразривно свързани аспекти (познавателен и афективен) на действията [11]. Въпреки че са различни източници на информация, те подават еднакво значима обратна връзка, без която биха били невъзможни корекциите в поведението с оглед постигането на желаните цели. Пиаже разглежда емоционалността като основа за развитие на системата от ценности. Ценностите преминават през същите процеси на запазване и възникване на инварианти, през които преминава и когнитивното развитие. Нещо повече, афективните структури са изоморфни с интелектуалните структури [11]. Емоционалното развитие през детството преминава през стадии, както и когнитивното развитие. Стадиите в развитието на емоциите и на когнициите се развиват паралелно и са шест на брой. През първите три стадия се развива сензомоторният интелект и емоциите, свързани с отношението на личността към себе си, а през следващите три стадия се развиват вербалната интелигентност и емоционалните преживявания, свързани междуличностните отношения. Децентрацията развива интелекта и емоционалността. Първоначално афектът е центриран върху детето, после се разширява и обхваща различни обекти като целите, другите хора, морала и обществото като цяло чрез постепенното нарастване на равнището на осъзнатост и рефлексивност. Пиаже твърди, че не само когнициите, но и емоциите могат да развиват структури, например морала и личността [11].

Първи етап от афективното развитие (разбирано не като развитие на емоционалния процес, а като развитие на емоционално-когнитивни структури [2], в които преживяванията са тясно свързани с когнитивни елементи като символи, мисли, спомени, образи; емоционално-когнитивните структури през отделните периоди стават все по-сложни и определят чертите и характеристиките на личността) – характеризира се с наследствена организация и слабо разграничаване между афект и интелигентност. Пиаже е убеден, че чувствата и емоциите са постоянно конструирани и реконструирани за разлика от възгледите на Фройд за наличие на първичен афект, който се проявява във всяка ситуация [11].

Втори етап от емоционалното развитие – детето развива чувства като болка, удоволствие. Новопоявилите се чувства са включени в циркулярни (кръгови) реакции

като обратна връзка от ефектите от действията на детето. То започва по този начин да се учи да разграничава кои негови поведения са източник на неприятни или приятни преживявания. Емоциите предоставят информация, която влияе върху поведението – детето ще е склонно да използва поведения, които не носят след себе си негативни преживявания и са източник на позитивни емоции. Според Пиаже емоциите са също източник на познание, а не само интелектуалните действия и операции [11].

През третия етап започва да се развива йерархичната система от ценности. Пиаже обяснява това развитие чрез въвеждането на две нови понятия: синхронична (в момента) и диахронична (с течение на времето) емоционалност като две различни форми на оценка на събитията, действията и ситуациите [11]. Синхроничната емоционалност дава обратна връзка, че актуалните действия на детето са оценени от него афективно чрез преживяването за постигнат успех или провал. Актуалната ситуация е оценявана и чрез диахроничната емоционалност, т.е. чрез развиваната във времето система от ценности въз основа на интересите на детето [7], като обектите на интерес имат по-висока емоционална натовареност и по-висока афективна стойност. Развитие на ценностната система се базира на интереса, който предизвикват обектите и следователно на тяхната натовареност с позитивни емоции. Пиаже определя системата от ценности като стабилна и устойчива във времето система от интереси и емоции. Така емоционалността определя [7] развитието на ценностната система като цяло.

Йерархичната система от лични ценности се развива чрез моментните афективни оценки [11] оценки, които представляват позитивната емоция (при постигнат успех) или негативната емоция (при провал) при вложени от детето определени усилия спрямо обекти, които предизвикват интерес. Синхроничната емоционалност може да промени съществуващата структура на ценностната система. Например ценности, които са постигнати, но чиято синхронична афективност е негативна (отрицателна емоционална оценка), защото са свързани с полагането на твърде много усилия или защото не оправдават интереса към себе си, или и двете, ще загубят своята емоционална стойност и ще бъдат преместени на по-ниско ниво в системата от лични ценности на детето.

Четвъртият етап от емоционалното развитие на детето според Пиаже поставя началото на развитието на междуличностните отношения и нормативните чувства. Освен спонтанните чувства у детето започват да се появяват нормативни чувства, свързани със запазването на определени схеми на взаимодействия с другите. Появява се чувството, че е необходимо, желателно или задължително да постъпи или да се държи по определен начин под налягането и контрола на значимите възрастни. Появява се чувството на задължение у детето, което възниква в резултат от развитието на взаимоотношенията с възрастните в рамките на хетерономния морал (когато детето е в подчинена позиция).

През петия етап чувствата стават автономни (нормативните чувства), защото са фиксирани в стабилни и устойчиви ценности и се проявяват като чувство на уважение или чувство за справедливост. Отсъствието на авторитетната фигура не води до изчезване на чувството за дълг – то е вече независимо, достатъчно еманципирано от значимата фигура, не се проявява само към авторитети, а и към всички социални партньори. Детето се чувства задължено да се придържа към своите ценности (които са фиксирани и устойчиви) във всички ситуации и по отношение на всички, с които общува. Пиаже коментира волята във връзка с функционирането на системата от ценности. Волята се намесва при наличие на две или повече намиращи се в конфликт реакции – едната доминираща, а другата по-слаба по своя интензитет. Волята чрез

системата от ценности може да избере по-слабата реакция и да позволи тя да бъде реализирана, като в същото време подчини доминантната реакция. Всеки акт на волята може да промени или да запази ценностите и системата им, докато в системата останат най-широко приложимите и инвариантни от всички тях. В афективната сфера запазването на ценностите е аналог на представата за запазване на количеството вещество, обема и пр. [11].

Шестият етап е последен в афективното развитие. Той съвпада с периода на развитие на формалните операции през пубертета и юношеството. Пиаже го описва като стадий на развитие на личността под влиянието на идеалистично преживяване и колективен идеал, на който се подчинява Аза. Идеалистичното усещане се поражда от насладването върху реалностите на представите на юношите какви би трябвало да бъдат нещата в света. Децентрацията помага на юношите да погледнат отвъд случайните неща в живота си (например в коя страна са родени) към по-фундаментални, формални и универсални характеристики на младите хора от своето поколение, като например стремеж да научат повече за света, в който живеят; новаторство, реформаторство и отричане на идеите, които нямат съзидателен потенциал и др. [11].

Афективната децентрация функционира и чрез сравнение на моментното състояние с миналия опит – емоцията в момента бива сравнявана с емоциите в миналото, с минали епизоди и тяхната емоционална стойност, която намира отражение в ценностната система. Така моментният порив, желание или импулс, колкото и да са интензивни, могат от доминантни да минат на второ място, когато бъдат оценени от една различна гледна точка, опираща се на ценности като дългосрочни цели и миналия емоционален опит. Волята “се съдържа в подчиняването актуалната ценност, желанието, на обширната скала от (постоянни, координирани и обратими) ценности” [8, стр.113].

Автономността като усещане за притежание – ценности и самоопределение

Подобно на Пиаже, който счита че при оформянето на личната ценностна система влияние оказва социалния контекст и взаимоотношенията с възрастните и връстниците, Блейзи твърди, че развитието на автономно действащия агент преминава през самоопределяне или избор на лични ценности от целия съществуващ континуум от ценности в обществото (някои от които са така наречените нормативни ценности - предпочитани и желани от повечето хора в една общност). За Пиаже и Блейзи статуса на автономия на личността възниква чрез реализирането на личните стремежи и желания под контрола на собствената ценностна система, в която са включени личните морални ценности и норми [12].

Августо Блейзи счита, че в автономната агенция субективният аз се чувства собственик. Но автономната агенция е цялата дейност на личността, която е преднамерено осъществена. Следователно автономността е усещането за собственост върху дейностите, които човек реализира преднамерено, поема отговорност за тях и признава авторството си върху тях. Поемането на отговорност за собствените действия е свързано с признаването на авторството и собствеността върху тях. Това е част от процеса на себеопределяне и изграждане на своя идентичност. Затова развитийните психолози проследяват успоредно процесите на развитие на автономност, себеопределяне и идентичност [12].

Разграничаването между мое и не-мое в развитието на автономността, т.е. развитието на самоопределението, обхваща:

- определяне на желания, които човек признава за повече свои в сравнение с други (процес, който започва в ранното детство);
- определяне на собствените **ценности** (включително разпознаване на тези нормативни ценности, които човек би желал да притежава);
- достигане до решение в резултат от процеса на афективна децентрация (диференциация и координация на гледни точки) коя от многото перспективи да приеме за собствена гледна точка, като акцентът е върху притежанието като част от алгоритъма на самоопределение.

Самоопределението е в основата на развитието на идентичността. Следователно хората, които имат по-ясна представа за себе си (включително за собствените предпочитания и ценности) би трябвало да бъдат и в по-висока степен автономни. Първоначално децата избират за свои тези желания, които са по-интензивни, но по-късно те започват да съпоставят спомените си за това кои желания в миналото са били задоволени и доколко това е било източник на позитивни емоции. В резултат от тези процеси децата започват да формират свои собствени предпочитания или желания от втори ред. Тези предпочитания/желания от втори ред те разпознават като свое притежание и започват да се идентифицират с тях. Действайки по своя воля, те всъщност действат в посока на осъществяването на тези желания. Според Блейзи развитието на агенцията преминава не само през избора на лични предпочитания като част от самоопределението, но и през определянето на собствените ценностни категории (акцентът отново е върху притежанието), на собствени разбирания за „добро“ и „лошо“ [12].

Автономността като компетентност и потребност – роля на ценностните конфликти

Предпоставка за развитието на автономността е добре интегрираната персоналност, т.е. липсата на вътрешни конфликти. Според Д. Майерс автономността е компетентност, чиято функция е себенасочване, т.е. контрол върху собствения живот. Както всички останали компетентности, за да може тя да бъде упражнявана, е необходимо придобиването на определени умения. За да може да насочва собствената си активност и да контролира живота си, индивидът трябва да знае какво желае и как да го постигне, т.е. предпоставка за това е добре диференцираната и интегрирана персоналност. Според Д. Майерс основната функция на автономността като компетентност е да обезпечи интеграцията на личността. Интеграцията на личността е предпоставка на това човек да действа спонтанно без да губи контрол върху живота си. развитието на личностна интеграция означава пълно развитие на чертите на личността, т.е. развитие на уникалността и индивидуалността на личността без външен натиск кои точно черти да бъдат развити и интегрирани. Когато поведението произтича от уникална, стабилна и добре интегрирана личност, тогава то е автономно, т.е. поведение, което е резултат от вътрешни сили, а не от давлението на външни за личността фактори [10]. В теорията на Майерс автономността като компетентност е предпоставена от развитието на интегрирана и уникална личност, т.е. от развитието на собствена индивидуалност. Когато личността не е достатъчно добре развита, диференцирана и интегрирана, активността или ще бъде блокирана, или ще бъде под давлението на външни за индивида фактори – т.е. ще страда автономността.

Дайана Майерс уточнява, че за да действа автономно човек трябва да притежава уменията за програмирано себенаочване, т.е. да умее да създава житейски планове и да притежава нужните стратегии, за ги осъществи, но не по един механичен начин – като график от дейностите и нужните стратегии за реализирането им, а като осъществяване на „желаната личност“ [10, стр. 60]. Тази идея свързва автономността със самоопределението. Според Майерс личността се развива не само като следствие от автономното програмирано себенаочване, а и поради това, че *развитата чрез себеопределяне личност във времето се превръща в автентичен Аз*. В резултат от автономното програмирано себенаочване и изпълнението на житейските планове е възможно определени черти на личността да бъдат засилени, да станат централни и по-силно влияещи върху останалите в личностовата структура, а други да станат по-слаби и периферни характеристики на личността. Променят се връзките и отношенията между чертите, а това води до промяна на структурата на личността при осъществяването на житейските планове. Освен този процес на развитие на личността, Д. Майерс уточнява, че съществуват и други мощни процеси на развитие и интегриране на личността. Тя твърди, че хората не са длъжни да признаят и одобряват развитието на собствената си личност, което е резултат от тяхната дейности и от реализирането на плановете им, защото плановете се изграждат не само върху основата на дългосрочни цели, а и на базата на „експлицитни идеали за личност“ [10, стр. 60]. Всеки човек притежава идеал за личност – той включва неговите представи за желаните черти и за отношенията между тях [10]. Така Майерс поставя акцент върху развитие на автономността като компетентност чрез себеопределяне и себеразвитие на личността, което е резултат не само от автономните планирани действия, но и от житейски планове, които реализират възникналите представи за идеален Аз-образ.

Следвайки тази логика, Майерс стига до заключението, че хората, които притежават нужните умения, за да упражняват автономността като компетентност, ще са способни да поемат и отговорността за развитието на собствената си личност за разлика от хората, които не притежават капацитет да използват компетентността автономно. „Автономността като компетентност обезпечава хората да бъдат достатъчно рефлексивни, за да имат лични стандарти; достатъчно сензитивни към себе си, така че да е малко вероятно да пропуснат големи отклонения от стандартите и достатъчно изобретателни, за да намерят ефективен начин за корекция на недостатъците“ [10].

Според Майерс хората, които са развили автономност като компетентност, няма да допуснат нежелани черти да влязат в автентичния им Аз, а само желани и приемани от тях черти. Нежеланите личностни черти, колкото и да са упорити, няма да бъдат одобрени като част от собствената автентичност, т.е. тяхното присъствие няма да е достатъчно, за да принуди личността ги одобри и да се идентифицира с тях. В Автентичния Аз на хората с висок капацитет за автономност като компетентност ще бъдат допуснати черти на личността, които те харесват или негласно са приели. Автентичният Аз на хората с нисък капацитет за използване на автономността като компетентност ще включва личностни характеристики, които те притежават, не харесват, но са ги приели като част от себе си и с които се идентифицират [10].

Майерс описва едно от големите предимства на подхода към автономността от гледна точка на компетентност: способността му да обясни не само как хората развиват собствен контрол върху поведението си, но и как поемат контрола върху развитието на своята Аз-концепция и идентичност [10, стр. 61]. Развитието на идентичността е свързано с избор на лични ценности и убеждения. Тази гледна точка свързва развитието на автономността с развитието на личността чрез процесите на самооп-

ределение – подход, който е застъпен и в разбирането на автономността като потребност в Теорията за самодетерминацията. Автономно е самодетерминираното поведение. Хората в висока степен на самодетерминация са способни да разбират себе си, собствените си чувства и считат, че тяхното поведение е резултат от собствените им избори.

Организмичният подход приема, че хората са активни организми. Тяхната активност може да бъде насочена навътре (към интрапсихичната среда) или навън (към външната среда), но в основата на тази активност стои стремежът към все по-пълно задоволяване на целия набор от лични потребности [4].

В Теория за самодетерминацията автономното функциониране е свързано с две понятия: потребност от автономност и автономна саморегулация. Автономността, разбираана като потребност, съществува от самото раждане, а не възниква в младенческа възраст. Когато родителите подкрепят удовлетворяването на тази психологическа потребност, това води до постепенното заменяне на хетерономния морал от автономен. Автономната саморегулация се появява в резултат от задоволяването не само на потребността от автономност, но и на останалите организмични потребности: от свързаност и от компетентност. Потребността от автономност съществува през целия живот, а не възниква през определен възрастов стадий. През различните периоди от възрастовото развитие и израстване тази потребност има различни проявления, но винаги съществува [12].

Деси и Райън определят автономните поведения, като поведения, които не са мотивирани от каквито и да било подкрепления или извършени в условия на външен контрол. Според тях поведенията, които са преживявани като автономни, са резултат предимно от вътрешна мотивация [4]. Поведенията, които са резултат от вътрешна мотивация, не са свързани с никакви цели, а само със самата дейност. Някои от автономните поведения могат да бъдат и външно мотивирани, т.е. могат да бъдат мотивирани от цели. Но тези цели не трябва да бъдат свързани с външен контрол, а да бъдат автономно поставени и произтичащи от персонално одобрените и считани за собствени ценности, възгледи или решения. Тези поведения са концептуализирани като автономно външно мотивирани поведения. Поведения, които са външно мотивирани могат да бъдат преживявани като автономни благодарение на процеса на интернализацията на целите – т.е. превръщането на външните цели във вътрешни. Вътрешни са целите, които хората преживяват като свободно поставени и свързани с одобрените и приети за собствени ценности, възгледи и решения. Чрез процесите на интернализация на целите се развива автономността [6, 12]. Чрез процес на интернализация външно мотивираните поведения се превръщат във вътрешно мотивирани – т.е. чрез приемането на външните цели за собствени, поведението вече е резултат от вътрешна мотивация [12]. Ценностите, както и целите в Теория за самодетерминацията, могат да бъдат вътрешни или външни. Сам по себе си стремежът към постигане на вътрешните цели в съответствие със стоящите зад тях ценности поражда удовлетвореност. Вътрешните цели (ценности) в най-висока степен са свързани с удовлетворяването на базисните психологически потребности от автономност, свързаност и компетентност [6]. А удовлетворяването на базисните потребности е източник на автономна саморегулация. Следователно вътрешните цели и свързаните с тях ценности допринасят в най-висока степен за автономната саморегулация [12].

Друг важен момент е усещането за натиск или принуда, което е сигурен знак за редуциране на автономността. Според Теория за самодетерминацията всички действия, които са породени от вътрешна принуда (в резултати на компулсия, обсесия или

импулсивно – без направена преценка относно последиците) или от външна принуда (под външен контрол), не притежават признаците на автономни поведения. Усещането за натиск или принуда не винаги е свързано с външни фактори, а е възможно да бъде породено от вътрешни (интрапсихични) фактори като опасения за възникване на чувство за вина или дискомфорт при неизпълнение на определени поведения. Автономната регулация е свързана с липса на усещане за контрол и принуда. Това се случва, когато външните цели са одобрени и приети за собствени (интернализирани) [12]. Подобни са възгледите на кохерентизма за автономната агенция (преднамерената активност на личността). Те допускат, че когато поведението и желанията са одобрени от личността, тяхното реализиране е напълно автономно (напр. зависимият от психоактивни вещества, ако приема и одобрява употребата на тези вещества, може да бъде считан за автономна личност).

Първото условие, за да бъде поведението автономно, е то да е свързано с усещането, че е извършено по собствена воля, а не поради натиск или принуда. Второ условие е целите, които стоят зад автономните поведения, да бъдат свързани с одобрени от личността ценности, решения или вярвания. Трето условие за автономност на поведението и на личността като цяло, според Теория за самодетерминацията, е липсата на интрапсихичен конфликт или амбивалентност [12]. Третото условия е сходно с възгледите за автономността на Дайана Майерс, а именно, че автономността зависи от постигането на цялостна и добре вътрешно интегрирана личност, която носи отговорност за своето самоопределение и личностно развитие.

Деси и Райън определят **автономността** като емпирично понятие (с чисто емпирични последици), което обозначава наличието на вътрешно одобрение на собствените действия. Автономни са тези поведения, които са силно свързани със собствената идентичност и с признаването на *собствеността* (отговорността) върху тях [3].

Теория за самодетерминацията описва процеса и условията за постигането на автономна регулация на поведението, като интегрира различни възгледи за автономността. Тя обединява следните основни идеи: автономността като следствие от интеграцията на личността и постигането на собствена идентичност; автономност като чувство за притежание (собственост) и автономност като следствие от одобрението на желанията и поведението.

Още по-специфично, от гледна точка на ценностите, са изследвани и мотивационните конфликти. В контекста на външно наложена промяна различните измерения на едни и същи ценности влизат в конфликт, който блокира вземането на решение относно задължителната промяна. Външно, на поведенческо равнище, това се проявява като действия в отговор на промяната, които са много слабо свързани с ценностите [13, 14]. Слабата връзка между поведението и личните ценности е индикация за поведения, които не са автономно регулирани. От една страна, емпиричните изследвания доказват значимата роля, която играят ценностите на личността в процесите на автономно регулиране на поведението. От друга страна, редуцирането на капацитета за автономност поради интрапсихични (включително мотивационни) конфликти, се оказва следствие не от сблъсък на мотивационно противоположни ценности, колкото от различието в активираните ценности и посоки на поведение или от различието между две измерения на една и съща ценност. Нееднородността или различието, интерпретирано като несъгласуваност (неконсистентност) в ценностната система (мотивационните тенденции), може да бъде източник на вътрешен конфликт, който да редуцира способността за саморегулация. Този извод подкрепя възгледите за интеграцията на личността като предпоставка за повишаване равнището на автономност.

Заклучение:

Ценностите заемат различни ключови позиции при развитието на самоконтрола и постигането статуса на автономия. В сравнителен план най-близки са концепциите и възгледите на Блейзи и Пиаже: ценностите са онези афективни инварианти, които използваме при решаването на конфликтите между желанията или между стремежите, между импулсите и волята; и при контрола върху поведението, емоциите и когнициите. Еманципацията в интрапсихичен план на индивида от значимите други и от интензитета на актуалните желания (импулсивността) при активното участие на йерархията от ценности развива автономната конфигурация на волята. Волята се реализира чрез ценностите при наличие на вътрешен конфликт. За разлика от Пиаже Блейзи счита, че автономния статус на личността е резултат от признаване притежанието (авторството) върху ценности, черти и поведения. Успоредно се развиват идентичност и автономност чрез процесите на самоопределение и очертаване на собствените желания, ценности и гледни точки, защото човек е склонен да се идентифицира с това, което приема за свое (идентификация чрез притежание). Пиаже счита, че ценностите се развиват чрез проявения интерес към обектите в процеса на афективна децентрация, а Блейзи твърди, че личните ценности са онези обществени включително нормативни ценности (социално обусловени и социално желателни), които човек избира от целия спектър съществуващи в обществото ценности и които определя като свои собствени. Ценностите като ядро на идентичността, обуславят автономната регулация на поведението. Подобни са възгледите на Дайана Майерс: Автономността е свързана с развитието интегритета на личността, с нейната индивидуалност. За разлика от Блейзи Майерс не поставя акцент върху ценностите в развитието на личността, а върху програмирано себенасочване (създаване и реализиране на житейски планове в съответствие с идеалния Аз-браз), т.е. целенасоченото развитие на желаните личностни черти и особености. Във философските възгледи на Майерс автономността е разбрана като компетентност, която трябва да бъде развивана подобно на всички останали компетенции, и като резултат от целенасочени усилия за себе-създаване и себе-развитие.

В Теория за самодермнатията постигането на автономия на личността отново е свързано с персоналните ценности чрез понятието за лични цели. Автономни са поведения, които са преднамерени и целенасочени, но най-важният момент тук е свързаните с целите ценности, възгледи и решения да бъдат одобрени от личността. Автономността не е дефинирана като компетентност, а като вродена потребност. Автономната регулация е резултат от задоволяването не само на потребността от автономност, но и на още две базисни организмични потребности – от свързаности и компетентност. Зад задоволяването и на трите вида потребности стоят вътрешните цели и свързаните с тях ценности. Външните цели (ценности) могат да станат вътрешни чрез тяхното интернализирание, т.е. външно мотивираното поведение чрез вътрешните цели е възможно да бъде автономно регулирано. Ценностите играят важна роля, както в процеса на повишаване капацитета за автономна регулация, така и в процесите на редуциране на автономността. Причина за това могат да бъдат интрапсихичите конфликти, породени не толкова от сблъсъка на противоположни ценности и мотивационни тенденции, колкото от съществуващото различие между ценностите (дори и между различните аспекти на една ценност).

Съществуват различия във възгледите относно конкретните механизми, чрез които ценностите участват в упражняването на свободната воля и повишаването

автономната регулация на поведението. В някои от теориите на ценностите е отредено централно, а в други второстепенно място, но е трудно да бъдат пренебрегнати при провеждане на емпирични изследвания или при създаване на нови модели на автономност.

Литература:

1. Ackermann, E. Perspective-Taking and object Construction. In *Constuctionism in Practice: Designing, Thinking, and Learning in a Digital World* (Kafai, Y., and Resnick, M., Eds.). Mahwah, New Jersey: Lawrence Erlbaum Associates. Part 1, Chap. 2. pp. 25-37, 1996.
2. Bearison, D. J., Zimiles, H. (Eds.) *Thought and Emotion: Developmental Perspectives (Jean Piaget Symposium)*. Lawrence Erlbaum Associates, 1985.
3. Deci, E., Ryan, R. The Support of Autonomy and the Control of Behavior. *Journal of Personality and Social Psychology*, Vol. 53, No 6, 1024 – 1037, 1987.
4. Deci, E., Ryan, R. *Intrinsic Motivation and Self Determination in Human Behavior*. Plenum Press, N.Y., 1985.
5. De Vries, R. Piaget's social theory, *Educational Researcher*, March, 26/21, 1997.
6. Duriez, B., Luyckx, K., Soenens, B., Berzonsky, M. A Process-Content Approach to Adolescent Identity Formation: Examining Longitudinal Associations Between Identity Styles and Goal Pursuits. *Journal of Personality*, 80:1, 2012.
7. Goldstein, S., Princiotta, D., Naglieri, J. (Eds.) *Handbook of Intelligence: Evolutionary Theory, Historical Perspective, and Current Concepts*. Springer, 2015.
8. Killen, M., Hart, D. (Eds.) *Morality in Everyday Life: Developmental Perspectives*. Cambridge University Press, 1995.
9. Mascolo, M. F., Griffin, S. *What develops in Emotional Development*, Springer, 1998.
10. Meyers, D., T. *Self, Society and Personal Choice*. Columbia University Press, 1989.
11. Müller, U., Carpendale, J., Smith, L. (Eds.) *The Cambridge Companion to Piaget*. Cambridge University Press, 2009.
12. Sokol, B. W., Grouzet, F. M. E., Müller, U. *Self-Regulation and Autonomy: Social and Developmental Dimensions of Human Conduct*. Cambridge University Press, 2013.
13. Sverdlik, N. The content of internal conflicts: A personal values perspective, *European Journal of Personality*, Volume 26, Issue 1 January/February 2012 Pages 30-44, 2012.
14. Sverdlik, N., Oreg, S. Personal Values and Conflicting Motivational Forces in the Context of Imposed Change, *Journal of Personality*, 77(5):1437-1465, 2009.